प्रमाणस्याप्रमाणत्वाद्वा तयोः कथं स्वतोऽज्ञाता कथं वा परतो ज्ञाप्ते ? तदेतत्कृतभेदेन सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितम्

"प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः साङ्ख्याः समाश्रिताः । नैयायिकाद्यो परतः, सौगताश्चरमं स्वतः । प्रथमं परतः प्राहुः प्रमाणत्वं, वेदवादिनः । प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः, परतश्चाप्रमाणताम्" इति । "वादिविवाददर्शनात् कथं हारं वेदानां धर्मं स्वतःप्रामाण्यमिति विद्वदस्तु स्वीक्रियते । किंच किमिदं स्वतः प्रामाण्यं नाम ? किं स्वत एव प्रामाण्यस्य जन्म ? आहोस्वित् स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वम् ? किमुत स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् ? उताहो ज्ञानसामग्रीजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् ? किं वा ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् ? तत्राद्यः शब्दाः-कार्यकारणभावस्य भेदग्रहाभिकारणत्वेनैकत्वसम्भवात्, नापि द्वितीयः गुणस्य ततो ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रति समवायिकारणतया द्रव्यत्वापातात् । नापि तृतीयः प्रामाण्यस्योपाधित्वे जातित्वे वा जन्यायोगात्, स्वतिरस्कारनधिकरणस्य ज्ञानस्य बाधाभावाभावः प्रामाण्योपाधिः न च तस्योत्पत्तिसम्भवः अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वाभ्युपगमादत एव न जातेरपि जनिर्युज्यते । नापि चतुर्थः ज्ञानविशेषो ज्ञप्तया विशेषसामग्र्या सामान्यसामग्र्यनुप्रविशति गंगापाषाणसामग्र्यामिव कृतसामग्री, अपरथा तस्याकिञ्चित्करत्वं प्रसज्येत् तस्मात् परतस्त्वेन स्वीकृतं प्रामाण्यं विज्ञानसामग्रीजन्याश्रितमिति व्याप्तिरापद्येत। पञ्चमविकल्पं विकल्पयामः किं दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वं, किं दोषाभावासहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वं, नाद्यः दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव परतः प्रामाण्यमिति परतः प्रामाण्यवादिभिरङ्गीकरणात् नापि द्वितीयः, दोषाभावसहकृतत्वेन सामग्र्यां सहकृतत्वे सिद्धे अनन्वयाव्यतिरेकसिद्धतया दोषाभावस्य कारणतायाः यत्नलेशायमानत्वात् । अभावः कारणमेव न भवतीति चेत् तदा वक्तव्यम् अभावत्वे कार्यत्वमस्ति न वा यदि नास्ति तदा घटप्रध्वंसानुपपत्त्या नित्यताप्रसङ्गः । अथास्ति किमपराद्धं कारणत्वेनेति सैयसुभवतःपाशा रज्जुः । तदुदितसद्वचनेन "भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यं वस्तुतम्" इति । तथाच प्रयोगः विमता प्रमा ज्ञानहेतुव्यतिरिक्तहेतुजन्या कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् प्रामाण्यं च परतो ज्ञायते अनभ्यासदशायां संशयिकत्वात् अप्रामाण्यवत् । तस्मादुत्पत्तौ प्रमा च परतस्त्वे प्रमाणस्मरणात् स्वतः सिद्धं प्रामाण्यमित्येतत् पूतिकुम्भाण्डावत इति चेत् तदेतदाकाशपुष्पिकनायते । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तद्व्यतिरिक्तहेतुजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति निरुक्तिसम्भवात् अस्ति चात्मानुभवं विमता प्रमा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तद्व्यतिरिक्तजन्या न भवति अप्रमात्वानधिकरणत्वात् घटादिवत् न चौदयनमनुमानं परतस्त्वसाधकमिति वक्तुमीशे प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेतुव्यतिरिक्तजन्या न भवति ज्ञानत्वादप्रमावदिति प्रतिसाधनस्य दुष्टत्वात् ज्ञानसामग्रीमात्रादेव प्रमोत्पत्तिसम्भवे तद्व्यतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा कारणत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । ननु दोषस्याप्रमाहेतुत्वेन तदभावस्य प्रमां प्रति हेतुत्वं दुर्निवारमिति चेत् न दोषाभावस्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वेनान्वयासिद्धत्वात् । "तस्माद्गुणेभ्यो दोषाभावस्तदभावतः । अप्रमाणद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गो नवोदितः" इति । तथा प्रमाणान्तरेऽपि ज्ञानत्वावच्छेदेनापीत एव जायते। न च संशयादुदयप्रसङ्गो बाधक इति युक्तं वक्तुं सत्य प्रतिभावगुणत्वकारणे प्रतिबन्धकदोषादिसमवधानात् तदुपपत्तेः । किञ्च तावन्मनुमानं स्वतः प्रमाणं न वा आद्ये अनैकान्तिकता द्वितीये तस्यापि परतः प्रामाण्यमेवं तस्य तस्यापीत्यनवस्था दुरवस्था स्यात् । यदत्र कुसुमाञ्जलावुदयनेन झटिति प्रचुरप्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वाभावमापादयता प्रचुरमाटि प्रवृत्तिर्दीप्तामपेक्षते तत्प्राचुर्यं चेच्छाप्राचुर्यमुक्त्वा चेष्टसाधनताज्ञानं तच्चेष्टजातीयत्वविशिष्टानुभवं वोऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षं प्रामाण्यग्रहस्तु न कश्चिदुपयुज्यत इति तदपि तच्छरस्य पुरस्तात् कथे सुवर्णसुमेरुसर्वाङ्गोद्घाटनमिव प्रतिभाति । अतः समीहितसाधनज्ञानमेव प्रमाणतयावगम्यमानमिच्छां जनयतीत्यलमेव स्फुटं एव प्रामाण्यग्रहणस्योपयोगः । किञ्च कश्चिदपि चेद्विचिकित्सया प्रवृत्तिः संशयादुपपद्येत तर्हि सर्वत्र तथाभावसम्भवात् प्रमाणनिश्चयो निरर्थकः स्यात् । अनिश्चितस्य वस्तुमेव दुर्लभमिति प्रामाण्यं दत्तजलाञ्जलिकं भवेत् ।

परत्र अव्य॰ परस्मिन् काले पर+त्रल् । परकाले स्वर्गादिलोके ।

परत्रभीरु त्रि॰ परलोकभीरौ धर्मिष्ठे कात्या॰ स्मृतिः ।

परत्व न॰ परस्य भावः । वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते गुणभेदे तच्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च तदेतत् कथादशलोप-